

Assessing the Feasibility of the Islamic Cities' Drivers in the Metropolis of Tabriz

Mohammadreza Pourmohammadi ^{1✉}, Shahrivar Roostaei ², Zahra Kamelifar ³

1. Corresponding author, Professor, Department of Geography and Urban Planning, Faculty of Planning and Environmental Sciences, Tabriz University, Tabriz, Iran. E-mail: pourmohammadi@tabrizu.ac.ir

2. Associate Professor, Department of Geography and Urban Planning, Faculty of Planning and Environmental Sciences, Tabriz University, Tabriz, Iran. E-mail: sroostaei@yahoo.com

3. PhD student of geography and urban planning, Department of Geography and Urban Planning, Faculty of Planning and Environmental Sciences, Tabriz University, Tabriz, Iran. E-mail: zahra.kamelifar@yahoo.com

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 13 February 2022

Revised: 21 June 2022

Accepted: 27 July 2022

Published: 19 April 2024

Keywords:

Islamic city ,
Phenomenology,
The propellers of the Islamic
city, Tabriz city

ABSTRACT

The Islamic city is an idea that has raised many questions about its nature and characteristics. In this regard, various scientific systems have approached it from different angles and tried to explain it. However, a critical review of the relevant literature reveals a high volume of misinterpretations and confusions about this idea and its related concepts, topics, and goals. Accepting the fact that the existence of mosques, domes and minarets in the context of a city can not mean that the city is Islamic, makes it clear that it must be in other elements and components and we should look for signs of Muslim life and patterns of an Islamic city not only in the body, but also the spirit and identity of cities. In the present study, the drivers of the Islamic city were extracted (qualitative part of the research) by studying valid jurisprudential sources (Quran and Nahj al-Balaghah), and then the quality of their realization in the metropolis of Tabriz was measured. The results obtained from the qualitative part of the research place the drivers of the Islamic city in three categories: monotheism and unity, justice and security. The results of statistical analysis show that Islamic manifestations and the realization of its principles in the city of Tabriz is not prosperous and requires planning to improve the quality of realization of these indicators).

Cite this article: Pourmohammadi, M.R., Roostaei, Sh., Kamelifar, Z. (2024). Assessing The Feasibility of The Islamic Cities' Drivers in The Metropolis of Tabriz. *Journal of Geography and Planning*, 28 (87), 101-117. <https://doi.org/10.22034/gp.2022.50386.2971>

© The Author(s).

DOI: <https://doi.org/10.22034/gp.2022.50386.2971>

Publisher: University of Tabriz.

Introduction

Today's Islamic cities are incomplete imitations of urban planning patterns and traditional methods of western communities. New cities also lack any national, indigenous, Islamic or historical identities and not only failed to demonstrate the continuity of society's historical life, but also cut off the society from their history and have developed a sense of homesickness and alienation in their inhabitants. Given the huge volume of studies conducted in the field of "Islamic city" and the need to properly answer many unanswered questions in this field and the necessity of fundamental action in order to formulate the theoretical foundations of the Islamic city, importance of this research can be considered as an effort to clarify the concept of Islamic city. Considering the fact that one of the main problems in the study of the Islamic city is the lack of a suitable method in explaining its components and features. Qualitative research is an area that, due to its concrete nature, has the ability to serve as a facilitator in this regard. In most of the previous Islamic cities' researches, formal and physical attitudes have been more than natural and thematic attitudes. In order to fill the mentioned gaps, in the first part of the present study, an attempt will be made to exclude the formal and physical attitude, which is a kind of apparent description of the Islamic city and using the qualitative method, the drivers of the Islamic city will be extracted. Next, measuring the feasibility of the Islamic city based on the obtained drivers will be conducted in the metropolis of Tabriz, the first capital of the Shia world.

Materials and methods

The present study is an applied research which combines quantitative and qualitative methods. The qualitative section seeks to find the drivers of the Islamic city by examining related documents and texts (Quran and Nahj al-Balaghah) through "interpretive phenomenological analysis". In the following, the opinions of 380 citizens of Tabriz were collected using a questionnaire based on the drivers which extracted in the qualitative section. The data obtained from the questionnaire were analyzed using descriptive statistics (mean and standard deviation) and inferential statistics (single-sample t-test) in SPSS software. To measure each of the variables in the questionnaire, a 5-level Likert scale (from very low = 1 to very high = 5) was used.

Results and Discussion

This part of the research evaluates and analyzes the drivers of the Islamic city in the city of Tabriz and the realization of the explanatory indicators of these drivers has been assessed. Then, in the form of factor structure, their role in the explanation of the Islamic city in the city of Tabriz has been measured and analyzed. Monotheism, justice and security are the three major drivers in analyzing the realization of the Islamic city in Tabriz. Analysis of the findings related to the realization of the indicators explaining monotheism and unity from an Islamic perspective in Tabriz indicates despite the low average (lower than the base average), this driver is in a better condition than other drivers in the city of Tabriz. Analysis of the results related to the quality of realization of the indicators explaining the principle of Islamic justice in Tabriz demonstrate that most of the indicators have an unfavorable situation in the city and are less realized than the base average. Moreover, the low average of the total security drivers from the base average indicates the unfavorable situation of these drivers in the metropolis of Tabriz.

Conclusion

In the present study, the drivers of the Islamic city were extracted (qualitative part of the research) by studying valid jurisprudential sources (Quran and Nahj al-Balaghah), and then the quality of their realization in the metropolis of Tabriz was measured. The methodology of this research is different: firstly, in the qualitative part, the method of interpretive phenomenological analysis has been used. Secondly, the interpretations of the verses of the Qur'an and the text of Nahj al-Balaghah were studied based on their internal content, and unlike to other researches, it focuses on "positions of a subject" and not "Vocabulary usage positions". The results obtained from the qualitative part of the research place the drivers of the Islamic city in three categories: monotheism and unity, justice and security. According to the teachings of the Qur'an and Nahj al-Balaghah, monotheism is realized in Islamic cities in the form of social capital and spiritual and Islamic governance, justice in the form of a healthy economy, charity, citizenship rights and balance in lifestyle and security in the form of social, physical, economic and environmental security. In order to evaluate the quality of the realization of these drivers, Tabriz metropolis was selected as a case study. The results of statistical analysis show that Islamic manifestations and the realization of its principles in the city of Tabriz is not prosperous and requires planning to improve the quality of realization of these indicators. Analysis of the findings related to the realization of the indicators explaining monotheism and unity from an Islamic perspective in Tabriz indicates despite the low average (lower than the base average), this driver is in a better condition than other drivers in the city of Tabriz. Furthermore, the analytical results of justice show that the macro component of justice as the core of the emergence of an Islamic city has a more unfavorable situation than other indicators in the city of Tabriz. This issue is mostly seen in the type of policy-making and observance of Islamic practices and their promotion by officials and urban institutions in various sectors. In this regard, paying attention to the explanatory indicators of justice in the metropolis of Tabriz by prospecting its distribution in all social, economic and cultural aspects and other sources of development can be pivotal in the realization of The Islamic city in Tabriz.

سنجش میزان تحقق پذیری پیشران های شهر اسلامی در شهر تبریز

محمد رضا پور محمدی^۱، شهر یور روستایی^۲، زهرا کاملی فر^۳

۱. نویسنده مسئول، استاد، گروه جغرافیا و برنامه ریزی شهری، دانشکده برنامه ریزی و علوم محیطی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران.

رایانامه: pourmohammadi@tabrizu.ac.ir

۲. دانشیار، گروه جغرافیا و برنامه ریزی شهری، دانشکده برنامه ریزی و علوم محیطی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران. رایانامه: strostaei@yahoo.com

۳. دانشجوی دکتری، گروه جغرافیا و برنامه ریزی شهری، دانشکده برنامه ریزی و علوم محیطی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران. رایانامه: Zahra.kamelifar@yahoo.com

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

شهر اسلامی انگاره‌ی است که سؤالات بسیاری در باب چپستی، ماهیت و ویژگی های آن مطرح بوده است و نظام های علمی گوناگون، از زوایای مختلف بدان پرداخته و تلاش در تبیین و تشریح آن داشته اند. با این حال، مروری انتقادی بر ادبیات مربوطه، نشانگر حجم بالایی از سوء تعبیرها و آشفتگی ها درباره این انگاره و مفاهیم، موضوعات و اهداف مرتبط با آن است. پذیرش این مسأله که وجود مساجد، گنبدها و مناره ها در بافت یک شهر نمی تواند به معنای اسلامی بودن آن شهر باشد، این امر را بدیهی می سازد که باید در عناصر و مؤلفه های دیگری که نه تنها کالبد، بلکه روح و هویت شهرها را می سازند به دنبال نشانه هایی از زیست مسلمانان و الگوهای یک شهر اسلامی بود. پژوهش کیفی، عرصه‌ی است که به دلیل ماهیت انضمامی آن توانایی خدمت به عنوان زمینه‌ی تسهیل گر را در این مورد دارد. در پژوهش حاضر سعی شد که با استفاده از تحلیل پدیدارشناسی تفسیری، پیشران های شهر اسلامی از منابع معتبر فقهی (قرآن و نهج البلاغه)، استخراج شود و در ادامه کیفیت تحقق آن ها در شهر تبریز سنجیده شود. که این مهم از طریق دیدگاه شهروندان و به روش نمونه گیری تصادفی ساده و در دسترس و تحلیل نرم افزار SPSS 26 و آزمون T به دست آمد. نتایج بدست آمده از بخش کیفی پژوهش، پیشران های شهر اسلامی را در ۳ دسته ی توحید، عدالت و امنیت قرار می دهد. تحلیل های آماری نشان می دهد که مظاهر اسلامی و تحقق اصول آن در شهر تبریز موفقیت آمیز نبوده و نیازمند برنامه ریزی برای ارتقای کیفیت تحقق این شاخص ها می باشد.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۱/۲۴

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۰۳/۳۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۵/۰۵

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۱/۳۱

کلیدواژه‌ها:

شهر اسلامی،

پدیدارشناسی،

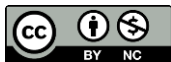
پیشران های شهر اسلامی،

شهر تبریز

استناد: پور محمدی، محمد رضا؛ روستایی، شهر یور؛ و کاملی فر، زهرا (۱۴۰۳). سنجش میزان تحقق پذیری پیشران های شهر اسلامی در شهر تبریز. *جغرافیا و*

برنامه ریزی، ۲۸ (۸۷)، ۱۱۷-۱۰۱.

<https://doi.org/10.22034/gp.2022.50386.2971>

مقدمه

چیستی و چگونگی شهر و شهر اسلامی در آموزه های اسلامی، محل و منشأ مباحث گسترده و دنباله داری است که نیازمند ژرف نگری و پژوهش وسیع در منابع ارائه کننده این آموزه هاست. شهر اسلامی علاوه بر موقعیت طبیعی و محلی و ویژگی های کالبدی، بازتاب دهنده ساختارهای اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و اجتماعی عام جامعه نیز هست. با این اوصاف، تنها وجود مساجد، گنبدها و مناره ها در بافت یک شهر نمی تواند به معنای اسلامی بودن آن شهر باشد. همان طور که مسجد مدینه نیز در صدر اسلام تنها برای ادای فریضه نماز نبود بلکه مرکز جنب و جوش دینی و اجتماعی مسلمانان همان مسجد بود (علیلو و همکاران، ۱۳۹۸: ۳۱). در شهرهای اسلامی، مظاهر تمدن اسلامی نمود دارد و دارای هویت خاص فضایی، فرهنگی و تاریخی است که ویژگی های آن در ارتباط با دین اسلام و از قرآن و سنت نشأت گرفته است. در این شهرها ارتباط ذاتی، کلی و ساختاری بین یک دین و فضای ساخته شده شهری و مناسبات فردی و اجتماعی مشاهده می شود. فضای معنوی زندگی انسان ها در شهر اسلامی با واژه هایی چون شهر مقدس، مدینه فاضله و ... گویای این حقیقت اند که بیشتر از آنکه ایده ای به نام شهر اسلامی مطرح شود، هویت معنایی و معنوی فضای زیست انسان ها، بر کالبد و ساختار شهر پیشی داشته است (محمدی و همکاران، ۱۳۹۱). اما اکنون با ورود به عصر صنعت و فراتر از آن، تمامی افتخارات تاریخی بشر، از جمله در حوزه شهر اسلامی، مستقیم و غیر مستقیم دچار تأثیرات عمیق یا سطحی شده است؛ که حاصل آن از بین رفتن تمایزات و ویژگی هایی است که هر جامعه به واسطه آنها شناخته می شد. بی شک هر جامعه برای معرفی خود می بایست به حفظ تمایزات فرهنگی و اجتماعی خویش همت گمارد و برای حفظ آنچه که هویت و تعلق خاطر مردم است، تلاش کند و در این راه هرگونه رنج و سختی را متحمل شود (استونسون، ۱۳۸۸: ۹). اما در همین چارچوب، متأسفانه دیده می شود که امروزه در جهان اسلام، بیشتر شهرها مسلمان نشین هستند و کمتر شهر اسلامی از لحاظ مفهوم واقعی مشاهده می شود. اختلاف طبقاتی شدید، آسیب های اجتماعی، آشفتنگی جامعه و غیره حاکی از موضوع به فراموشی سپردن مبانی ناب اسلامی و نیز احاطه فرهنگ غرب بر زندگی مسلمانان است (جمالی نژاد و طلاکش، ۱۳۹۲). بنابراین چنین می نماید که تاکنون، در بیشتر کشورهای اسلامی، به تعالیم و دستورات واقعی دین اسلام توجه نشده و در نتیجه برداشت سطحی نگر و عوامانه از دستورات این دین الهی سبب شده که شاهد ناپایداری در توسعه شهرهای کشورهای اسلامی باشیم (رحیمی، ۱۳۸۶: ۹۱).

شهرهای امروز مسلمین تقلیدی ناقص از الگوهای شهرسازی و روشهای سنتی است که در مغرب زمین ساخته شده و در پیش گرفته شده اند. شهرهای جدید نیز فاقد هر گونه هویت ملی، بومی و اسلامی و تاریخی هستند و نه تنها نتوانسته اند تداوم حیات تاریخی جامعه را به نمایش بگذارند که فراتر از آن ارتباط جامعه را با تاریخ خویش قطع نموده و احساس غربت و بیگانگی را در ساکنان خویش رشد داده اند. این در حالی است که در گذشته شهرهای مسلمین در شرایط محیطی و اقلیمی متفاوت و در زمان های کوناگون و با شرایط اقتصادی و سیاسی متنوع، هر کدام جلوه هایی از تفکر، باورها و فرهنگ اهل خویش را به نمایش می گذاشتند و با تغییر اصول و شناخت و به کارگیری راه حل های بومی که برای موضوعات خاص محیطی و انسانی ارائه می نمودند به خوبی می توانستند در یک تعامل مفید و تاثیرگذار با سایر شهرها ایفای نقش کنند (بمانیان، ۱۳۹۳: ۷۲). در همین راستا، متاثر از شرایط برشمرده و نیز تائیدگذار بر همین شرایط در حالت تعاملی، نظریه ها در رابطه با شهر اسلامی دچار تخطل شده و با هم اشتباه گرفته می شود؛ برخی وجود واژه شهر اسلامی را قبول ندارند، برخی قبول دارند و آن را به دوره های اسلامی که شهر بنا یا توسعه پیدا کرده متصل می دانند و برخی به لحاظ جغرافیایی در ممالک مسلمان نشین، شهرهای ایجاد شده را شهر اسلامی؛ و برخی دیگر آن را شهر شرقی می نامند (توسلی و بلخاری قهی، ۱۳۹۱: ۲۴۸).

یکی از مشکلات اصلی در مطالعه شهر اسلامی فقدان و عدم بهره گیری از یک روش مناسب در تبیین مؤلفه ها و ویژگی های آن است. پژوهش کیفی، عرصه ای است که به دلیل ماهیت انضمامی آن توانایی خدمت به عنوان زمینه ی تسهیل گر را در این مورد دارد. پژوهش کیفی، تفکرات و فلسفه هایی را که در پی توجه به تنوع و دیدگاه های مختلف هستند پذیرفته و تسهیل می نماید (Perez and Cannella, 2013). همچنین در پژوهش های انجام شده در زمینه ی شهر اسلامی، نگرش های شکلی و کالبدی بیش از نگرش های سرشتی و بن مایه ای بوده است. در راستای برطرف کردن خلاهای ذکر شده، در بخش

اول پژوهش حاضر سعی خواهد شد که نگرش شکلی و کالبدی که به نوعی توصیفی ظاهری از شهر اسلامی است، کنار گذاشته شده و با استفاده از روش کیفی، پیشران های شهر اسلامی استخراج گردد. در ادامه، بخش کمی پژوهش یعنی سنجش تحقق پذیری شهر اسلامی بر مبنای پیشران های بدست آمده، در شهر تبریز نخستین پایتخت جهان تشیع^۱ انجام خواهد شد. شهر تبریز یکی از شهرهای تاریخی و اسلامی بوده که در پهنه سرزمین اسلامی قرار گرفته و رشد و گسترش بنیان های اسلامی در این شهر توسعه پیدا کرده است. با توجه به تحولاتی که اخیرا در شهرها علی الخصوص شهرهای کشورهای اسلامی اتفاق می افتد و گرایش های بسیار فزاینده به سمت جهانی شدن، تغییرات گسترده در فرهنگ شهرها و نادیده گرفتن هویت و شرایط بومی محلی، این اولویت و ضرورت جهت تحقیق در مورد شهر اسلامی و مظاهر و بنیان و اصول آن، بوجود می آید. ترویج تک فرهنگی از سوی غرب، تحریفاتی را در فرهنگ مردم به نفع خود بوجود آورده است که ما می توانیم آن را کمابیش در شهرهای کشورمان از جمله تبریز مشاهده کنیم. در همین راستا ضرورت انجام چنین موضوعی در شهر تبریز قابل توجه است. همان طور که جهانی شدن و ترویج سبک زندگی غربی، تلاش کرده است که اسلامی بودن و مظاهر اسلامی را سنتی جلوه دهد، پژوهش حاضر تلاش خواهد کرد که عکس این تفکر را اثبات کند که شهر اسلامی مظاهری دارد که می تواند به وقوع بپیوندد. در واقع این پژوهش می تواند راه چاره‌ی باشد برای آسیب ندیدن از تک فرهنگی که جهانی سازی در قالب رویکرد امپریالیسم و نئولیبرالیسم غربی ترویج می کند.

مبانی نظری

رواج تعبیر "شهر اسلامی" و اطلاق آن به مجتمع های زیستی مسلمانان (به ویژه "شهر اسلامی" نامیده شدن شهرهای تاریخی ممالک اسلامی یا مسلمان نشین)، با این فرض که این شهرها از نظر کالبدی تجلی خاصی از اصول و ارزش های اسلامی بوده و به این ترتیب از مجتمع های زیستی سایر تمدن ها و فرهنگ ها متمایز می باشند، از قرن نوزدهم میلادی و به وسیله مستشرقین آغاز شد (ر.ک: ۱۹۹۵، Von Grunebaum). و برادران مارکیس (Marcais, W, 1928 & Marcais, G, 1945). از آن دوران به بعد، این تعبیر که به شهرهای ساخته شده توسط مسلمانان و محل زندگی آنان اطلاق می شد، به مرور در نوشته ها و آثار مربوط به تبعات شهری که به بررسی سکونت گاه های مسلمانان می پرداختند، بر این اساس که با حریم فیزیکی یا ذهنی خاص خود تجلی جامعه و فرهنگی متمایز از سایر تمدن ها می باشند با معرفی خاورشناسان، در ادبیات غرب تثبیت شد (نقی زاده، ۱۳۹۰).

قرآن کریم نخستین و اصلی ترین منبع معتبر در بررسی ایده ها و نقطه نظرهای اسلام نسبت به همه امور زندگی مسلمانان از جمله پدیده شهر و زندگی شهری است. در اشارات قرآنی به محیط های شهری و اسکان جمعی، می توان سه نوع واحد جمعیتی را که از نظر مختصات کالبدی و شاید فرهنگی از یکدیگر تفکیک شده اند ملاحظه نمود. مبنای تمایز واحدهای مزبور، در ارتباط با میزان وسعت، جمعیت و یا مدنیت آنها باشد. کلمات مرتبط با شهر که در آیات قرآن کریم آمده اند عبارت اند از:

- "قریه" و مشتقات آن ۵۷ مرتبه
- "المدینه" و "المدائن" ۱۷ بار، ظاهرا از آن جهت به شهر مدینه گفته می شود که مردم در آن اقامت دارند (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۶، ص ۲۴۴).
- "بلد" که به چهار صورت "بلد"، "بلده"، "بلدا" و "البلاد" و در مجموع ۱۹ بار آمده، مکانی است خط کشی شده، انس و الفت دهنده ساکنان آنجا و اقامت و سکنی دادن آن ها در آنجا است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۷۶۳).

با تدبر در معانی کلمات، مشخص می شود در الگوی مبانی دینی اسلام، کلمه شهر از قوانین مدون شریعت اخذ شده است. زندگی به شیوه اسلامی که مبتنی بر هدف تعالی انسان است، بدون تلاش در جهت به کار بستن دستورالعمل منطبق بر ارزش های دینی، امکان پذیر نخواهد بود. در واقع قرآن (آیه ۲۰۵ سوره بقره) و نیز سنت، صریحا بی نظمی در هر کدام از جنبه های

^۱ بعد از ورود اسلام به ایران، تشیع برای نخستین بار در مسجد جامع تبریز به عنوان مذهب رسمی در ایران اعلام شد.

زندگی را محکوم نموده و استفاده از تمامی امکانات و اقدامات سازمان یافته در جهت دستیابی به ارزش های اسلامی را ضروری می‌داند. طراحی و مقررات شهرسازی (ساخت محیط)، که تأثیر بسزایی در تحقق و تقویت اصول اجتماعی اسلام دارد، یکی از این تلاش ها است. در این میان اهداف و اصول خاصی نیز وجود دارند که توجه به آن ها در برنامه ریزی ساخت محیط اسلامی و روش های اجرا و تحقق آن، حیاتی است (مرتضی، ۱۳۸۷: ۹۰). نظریه ی شهراسلامی، به انحاء مختلف توسط افرادی با دیدگاه های گوناگون مورد تأیید یا نقد و حتی انکار قرار میگیرد و علیرغم آنکه به تناسب و در مواضع و جایگاههای گوناگون، افراد بسیاری (از جوامع علمی، آموزشی، مدیریتی، حرفهای و اجرایی) از "شهر اسلامی" سخن می‌گویند، اما تعریف متفق القولی از این موضوع و اثر بسیار مهم در دسترس نیست. علت اصلی این تنوع و تکثر آراء را نیز شاید بتوان در مبانی فکری و میزان تسلط افراد بر تعالیم و جهانبینی توحیدی اسلام دانست. افزون بر این که اشتباهاتی چون "جهان اسلام را مترداف با جهان عرب دانستن"، "عدم توجه به امکانات تجلی متفاوت تعالیم اسلام در زمان ها و مکان های متفاوت"، "بی توجهی به آثار ناشی از جامعیت و جاودانگی و جهانی بودن اسلام" از سوئی و "ملی گرای یهای افراطی" از سوی دیگر در ارائه این نظریات مؤثر بوده اند (نقی زاده، ۱۳۸۹: ۱).

روش کلی محققین غربی در سال های نخست قرن بیستم توجه به اسلام به عنوان پایه‌ی برای تفسیر ریخت شناسی شهری بود. با این وجود، این پایه چندان گسترده نبود و عمدتاً به تحلیل توصیفی از فرم و سازمان شهری و طرح معماری وابسته بود. اتکای اولیه به اسلام به عنوان مبنایی برای تحلیل، اساساً منطقی بود. با این حال نتایج کار آنان به مقدار زیادی به جهت روش شناسی دچار اعوجاج شد (دانش، ۱۳۸۹: ۱۶). آنها عمدتاً نوعی تحلیل توصیفی از نمود کالبدی شهر را بدون تحلیل فرآیند ساخت و ساز آن مورد متابعت قرار دادند (حکیم، ۱۳۸۱: ۳۵۹). آشکار است که بیشتر مطالعات انجام شده توسط شرق شناسان، متأسفانه یک تحلیل درست و ناظر بر شهر اسلامی را از خود بر جای نگذاشته اند. دلیل این امر را شاید بتوان در عدم شناخت کافی ایشان از مبانی بنیادی دین اسلام و منابع اصلی جهانبینی اسلامی دانست (فرجام، ۱۳۹۰: ۲۸).

جدول ۱: سیر تحول مطالعات مربوط به مفهوم "شهر اسلامی"

نقاط ضعف	نقاط قوت	محققان شاخص	نوع نگرش	
<p>-مقایسه با شهرهای کلاسیک و قرون وسطای اروپایی</p> <p>-خوانش "شهراسلامی" خارج از متن اجتماعی سیاسی و فرهنگی و بستر زندگی واقعی</p> <p>-جعل مفهوم "شهراسلامی" در اوایل قرن بیستم</p> <p>-فهم و بیان فرمال از شهراسلامی</p> <p>-تعمیم دهی خصوصیات براساس نمونه های محدود</p> <p>-تأثیر پذیری از تفکر شرق شناسان کلاسیک</p>	<p>-شروع مطالعه علمی بر روی شهر اسلامی</p> <p>-مطالعات میدانی وسیع بر روی تعدادی از "شهرهای اسلامی"</p>	<p>برادران مارشه روبرت برونشوویگ، لو تورنه</p> <p>سوواژه</p> <p>فن گروه بام</p>	<p>مکتب مغرب: مطالعات بر مبنای شهرهای مغرب و شمال افریقا</p> <p>مکتب دمشق: مطالعات بر مبنای شهرهای خاورمیانه</p> <p>ترکیب و تلخیص دو مکتب</p>	<p>دوره اول (دهه ۴۰ و ۵۰ میلادی)</p>
<p>-ردپای نگرش های منفی گرایانه</p> <p>-استخدام دستگاه نظری بیگانه : نظریات شهری ماکس وبر در تعریف و توصیف "شهراسلامی"</p> <p>-فقدان رابطه ساختاری مابین شهر و جامعه</p>	<p>-بازنگری نظرات قبلی در اوایل دهه 1960</p> <p>-طرح زوایای جدید در نگرش به شهر</p> <p>-تأکید بیشتر بر مطالعات فرهنگی و اجتماعی و نهادهای شهری</p> <p>-توجه به جامعه و ساختار جامعه شهری به عنوان متن</p> <p>-طرح سوالاتی کلیدی در میزان اعتبار صفت اسلامی برای شهرها</p>	<p>لاپیدوس هورانی راون کاهن، ویرث</p>	<p>نگرش های تجدید نظر طلبانه</p>	<p>دوره دوم (دهه ۶۰ و ۷۰ میلادی)</p>

<p>-نگاه فرمال به شهر -تداوم تعمیم های نادقیق برخی ویژگی های موردی به تمام شهرها -محدود شدن نمونه های مطالعاتی به برخی مناطق</p>	<p>-تقدیایه‌ی دوره اول و دوره دوم -حضور فعال تر نظریه پردازان بومی و تاکید بر خوانش شهر بر مبنای منابع اصلی و اولیه -پیشنهاد روش و نگاه نو برای مطالعه شهر -شکستن چارچوب های صلب و قطعی پیشین -شروع توصیف جامع و چندبعدی "شهرهای اسلامی" -تلاش برای فهم شهر اسلامی به طور مستقل و بی نیاز از مقایسه با شهر اروپایی</p>	<p>ابولوقد الصیاد ریموند</p>	<p>نگرش های منتقد، نو و بومی گرایانه</p>	<p>دوره سوم (دهه ۸۰ و ۹۰ میلاادی)</p>
--	--	--------------------------------------	--	---

منابع: (فلاح، ۱۳۹۰؛ عمران زاده، ۱۳۹۴؛ سجادیان و صفایی پور، ۱۳۹۴؛ پور محمدی و همکاران، ۱۳۹۸)

در سال های اخیر، تحقیقاتی درباره ی شهر اسلامی، در بین متخصصین داخلی و بومی نیز صورت گرفته است که برخی از کالبد به مبانی شهر اسلامی رسیده اند و رابطه‌ی میان آنها برقرار کرده اند و برخی دیگر از مبانی اسلام به ویژگی های کالبدی شهر اسلامی ناقل آمده اند. بنابراین نتایج تحقیقات داخلی در دو طیف کالبد محور و محتوا محور قابل دسته بندی می باشد. در نظریه های "کالبدمحور"، نظریات محققین بر این اصل استوار است که با اسلامی کردن چهره ی شهر، می توان به حقیقت شهر اسلامی دست یافت. بنابراین این گروه به دنبال ویژگی های کالبدی شهر و مشخصات آن از درون بافت تاریخی شهرهای اسلامی می باشند تا از طریق عناصر کالبدی، شهر خود را اسلامی کنند و از راه ظاهر به باطن شهر دسترسی پیدا کنند. در نظریات "محتوا محور"، اندیشمندان به دنبال ویژگی های شهر اسلامی از متون اصیل اسلامی (قرآن و روایت) می گردند. این گروه معتقدند که باید از باطن به ظاهر شهر رسید و باید ویژگی های شهر را از مبانی اسلامی استخراج کرد و شهر را بر این اساس شکل داد

۱. اندیشمندان نظیر فرجام، ایازی، برقی و تقدیسی و دانش و تقوایی، و خدایی و ... نیز در عرصه شهر اسلامی در داخل کار کرده اند که ویژگی های شهر اسلامی از دریچه ی نگاه آنان و با توجه به آیات و تفاسیر و روایات (اصول کافی، صحیفه سجادیه، نهج البلاغه و ...) بدین شرح می باشد:

جدول ۲: ویژگی شهر اسلامی از نگاه اندیشمندان بومی (با توجه به آیات و روایات)

<p>- زمامداری حکیمان خردمند (رهبری بر حق)-خوش رفتاری با مردم، آبادانی زمین و اصلاح اهلس، گرفتن مالیات و خراج و مدارا و سازش در اخذ آن، اجرای عدالت، مشورت با عاقلان و عادلان. - توسعه فضاهای عمومی و توجه به این امر - تساوی در اعمال حقوق شهروندی برای همگان - شهر به عنوان یک اجتماع کامل از طریق عقد پیمان برادری - خوش رفتاری با همسایه وسیله آبادانی شهر - ساخت مسجد جهت انجام امور مربوط به دین و دنیای مردم - شغل مردم در شهر خودشان باشد نه در شهرهای اطراف (خودکفایی و استقلال) - استفاده از قواعد لاضرر، اتلاف، اتقان، عدالت و ... به عنوان اصول قوانین شهری: قاعده ی لاضرر بر تمامی قواعد شهری ارجحیت دارد و در صورتی که با انجام عملی به گروهی ضرر وارد می شود، آن عمل مضر و ممنوع اعلام می شود.</p>	<p>-محل عبادت و مرکز نشر توحید اسلامی -اشاعه معنویت و دین ورزی -امنیت -رزق فراوان و ارزان -دارای حرمت، کرامت و اعتبار -مکانی پر جنب و جوش و کانون فعالی از حیات و زندگی -دسترسی آسان به خدمات و امکانات زیربنایی -عمران و آبادانی -محیط زیست سالم - فقدان فاصله طبقاتی -کسب و کار و تجارت حلال - آزادی بیان و عقیده -سکونت پرهیزگاران و دانشمندان -برخورداری از نظم و برنامه و تدبیر در امور شهری</p>
--	---

^۱ پژوهش حاضر، رویکرد دوم را انتخاب کرده و برای رسیدن به شهر اسلامی، از قرآن و روایت استفاده کرده است.

روش‌شناسی

تحقیق حاضر از نوع کاربردی و با ترکیب روش‌های کمی و کیفی انجام شده است. بخش کیفی با بررسی اسناد و متون مرتبط (قرآن و نهج البلاغه)، از طریق "تحلیل پدیدارشناسی تفسیری" به دنبال یافتن پیشران‌های شهر اسلامی می‌باشد. تحقیق پدیدارشناسانه را می‌توان دست‌کم با سه رویکرد متمایز انجام داد (Seamon, 2000: 162): ۱: تجربه زیسته (تجربه ویژه افراد درگیر موقعیت)؛ ۲: تجربه نیابتی (جهان زیسته شخص پژوهشگر) و ۳: خصائص هستندگی (کشف معانی مندرج در متن مطالعه) (تئوری و عمل تفسیر) (Partovi, 2008: 169-175). در پژوهش حاضر از رویکرد سوم جهت استخراج پیشران‌ها استفاده شده است. در این راستا پس از بررسی منابع مورد مطالعه، مضامین مرتبط با شهر اسلامی استخراج گردید (مرحله اول و دوم از تحلیل پدیدارشناسی). به این معنا که آیات قرآن و خطبه‌ها، نامه و حکمت‌های نهج البلاغه مرتبط با موضوع شهر اسلامی، صرفاً بر اساس محتوای درونی خود آنها مطالعه و مورد تدقیق قرار گرفت. این روش به معنای اندیشیدن در جزئیات و کلیات و در نتیجه استنباط اشارات و لطایف معنایی منابع مورد مطالعه است. شیوه این مقاله به این جهت متمایز است که تمرکز بر "مواضع یک موضوع" دارد نه بر "مواضع کاربرد واژگان". در مرحله سوم (ساختار دادن به تحلیل)، فهرست مضامینی که در مرحله دوم به دست آمده بود، دوباره مورد بررسی قرار گرفت و خوشه‌های معنایی پژوهش از طریق انتزاع (یعنی در کنار هم قرار دادن موارد مشابه و ایجاد یک مضمون سطح بالاتر)، زیر مجموعه بودن (مشخص کردن این که یک مضمون می‌تواند زیر مجموعه مضمون‌های دیگر باشد)، قطب بندی (تشخیص مضمون‌هایی که جهت مخالف پیوستار را تشکیل می‌دهند) و شمارش (فراوانی مضمون‌هایی که به کار رفته است) تشکیل شد. پیشران‌های مستخرج در این بخش در جدول شماره ۳ نشان داده شده است.

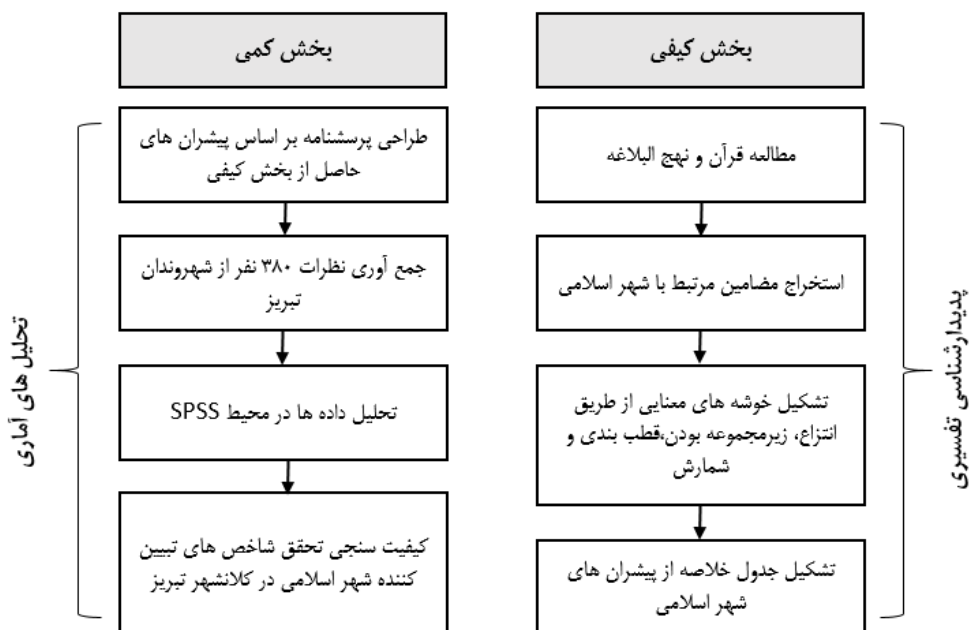
جدول ۳: پیشران‌های شهر اسلامی و شاخص‌های تبیین‌کننده جهت سنجش تحقق‌پذیری

شاخص‌های تبیین‌کننده	پیشران‌های شهر اسلامی		بررسی و مطالعه منابع فقهی (قرآن و نهج البلاغه) و استخراج مضامین شهر اسلامی به روش پدیدارشناسی تفسیری
	توحید و وحدت	عدالت	
<ul style="list-style-type: none"> ● نقش مساجد به عنوان نماد وحدت و همبستگی اجتماعی در شهر اسلامی ● همیاری و همکاری همسایگان ● حضور شهروندان در حل منازعات و اختلافات ● حمایت‌های مادی شهروندان از همدیگر ● نقش مراسمات و مناسک معنوی و مذهبی اسلامی در تحقق وحدت ● نقش حکمرانی معنوی در شهر در ارتقای شاخص‌های برجسته اسلامی، آگاهی بخشی، ارتقای حس اعتماد اجتماعی در شهر، جلب مشارکت شهروندان در حل مسائل و چالش‌های اجتماعی و تقویت روحیه همکاری و همیاری در شهر 	<ul style="list-style-type: none"> ● سرمایه اجتماعی ● حکمرانی معنوی و اسلامی 	<ul style="list-style-type: none"> ● اقتصاد سالم ● انفاق حقوق شهروندی ● تعادل در سبک زندگی 	
<ul style="list-style-type: none"> ● نقش نهادهای تجاری (مانند بازار) در جلوگیری از کم‌فروشی و معاملات متخلفانه ● نظارت متولیان و سیاست‌گذاران شهری بر سلامت اقتصادی شهر ● پایبندی مسئولان و شهروندان بر اصول اقتصاد سالم و بدون ربای شهری ● پایبندی شهروندان به پرداخت انفاق واجب (خمس و زکات) و انفاق مستحب (مانند صدقه و کمک به فقرا) در شهر ● حق مشارکت شهروندان در مسائل شهری ● میزان تحقق اصل برابری (عدم تبعیض، قوم‌گرایی، نژادپرستی و امتیاز طلبی) توسط مسئولان و شهروندان ● میزان رعایت اصل تعادل (دوری از افراط و تفریط) و همنشینی مسائل مای و معنوی در زندگی شهروندان ● میزان پایبندی شهروندان به دوری از اسراف و تجمل‌گرایی و تحقق سبک زندگی اسلامی ● میزان توجه مسئولان و سیاست‌گذاری به سبک زندگی اسلامی و دوری 			

از تجملات و ترویج آن			
<ul style="list-style-type: none"> • میزان رعایت حقوق همسایگی توسط شهروندان 			
<ul style="list-style-type: none"> • کیفیت طراحی محیطی شهر تبریز در کاهش جرم و جنایات و تامین امنیت در شهر • تحقق نظارت همگانی توسط شهروندان(امر به معروف و نهی از منکر) در کاهش ناهنجاری های اجتماعی و فساد در شهر • تحقق اتحاد و انسجام اجتماعی بین شهروندان در جهت تامین امنیت و آرامش شهری • میزان رعایت حجاب و عفاف توسط شهروندان در جهت ایجاد نظم عمومی و تحکیم بنیان خانواده • تحقق سرمایه گذاری بر مولفه های فرهنگی در شهر در راستای تامین امنیت شهری • احساس مسئولیت شهروندان در راستای نظافت و پاکیزگی شهر، حفظ حیات وحش و جلوگیری از تخریب منابع طبیعی • توجه مسئولین شهری در جهت ایجاد فضاهای سبز و کاشت گیاهان و درختان در شهر 	<ul style="list-style-type: none"> • امنیت فیزیکی و کالبدی • امنیت اجتماعی • امنیت زیست محیطی • امنیت اقتصادی 	امنیت	

منبع: یافته های پژوهش

در مرحله ی بعد، با استفاده از طراحی پرسشنامه بر اساس پیشران های مستخرج در بخش کیفی، به جمع آوری نظرات ۳۸۰ نفر از شهروندان شهر تبریز(به روش نمونه گیری تصادفی ساده و در دسترس) پرداخته شد. برای ارزیابی اعتبار و قابلیت اعتماد و تعمیم پذیری سازه های استخراج شده که در قالب پرسشنامه مورد استفاده قرار گرفت، تلاش شد تا از ضریب آماری KMO و بارتلت برای سنجش روایی و از آلفای کرونباخ برای سنجش پایایی پرسشنامه با ۳۰ سؤال طرح شده استفاده گردد. در این راستا از یک پیش آزمون با استفاده از نظرات ۷۴ شهروند استفاده گردیده و داده های گردآوری شده با استفاده از نرم افزار SPSS 26 مورد تحلیل قرار گرفت. در جداول پایین روایی و پایایی به دست آمده نشان می دهد که پرسشنامه از قابلیت اعتبار و اعتماد مناسبی (بیشتر مساوی ۰/۷) برخوردار است. اطلاعات به دست آمده از پرسشنامه بعد از جمع آوری با نرم افزار SPSS با استفاده از آمار توصیفی (میانگین و انحراف معیار) و آمار استنباطی (آزمون T تک نمونه‌ی تحلیل گردید. برای سنجش هر یک از متغیرها در پرسشنامه، از طیف لیکرت ۵ سطحی (از خیلی کم تا خیلی زیاد) ۵) استفاده شد.

شکل ۱: فرآیند اجرایی پژوهش

یافته های استنباطی و تحلیلی پژوهش

در این بخش از پژوهش به ارزیابی و تحلیل پیشران های شهر اسلامی در شهر تبریز و کیفیت سنجی تحقق شاخص های تبیین کننده این پیشران ها پرداخته شده و سپس در قالب ساختار عاملی نقش آن ها در کیفیت تبیین شهر اسلامی در شهر تبریز سنجیده و تحلیل شده است. توحید و وحدت، عدالت و امنیت سه پیشران کلان مورد تحلیل برای تحقق در شهر تبریز از منظر شهر اسلامی است. در این بخش به تفکیک کیفیت تحقق شاخص های تبیین کننده هر سه پیشران در شهر تبریز مورد ارزیابی قرار می گیرد تا قوت ها و ضعف های موجود در راستای دستیابی به نمایه های یک شهر اسلامی در تبریز مورد شناسایی و تحلیل قرار گیرد.

جدول ۴: تحلیل کیفیت تحقق شاخص های تبیین کننده توحید و وحدت مبتنی بر رویکرد اسلامی در شهر تبریز

Std. Error Mean	Std. Deviation	Mean Difference*	Sig	T	شاخص های تبیین کننده
۰.۰۷۹۷۲	۱.۴۰۳۵۸	-۰.۲۹۰۳	۰.۰۰۰	-۰.۳۶۴	نقش مساجد به عنوان نماد وحدت و همبستگی اجتماعی در شهر اسلامی
۰.۰۷۴۰۳	۱.۳۰۳۴۳	-۰.۴۰۹۶۸	۰.۰۰۰	-۰.۵۳۴	همیاری و همکاری همسایگان در دستیابی به اهداف مشترک
۰.۰۷۴۵۴	۱.۳۱۲۴۸	-۰.۹۳۵۵	۰.۰۰۰	-۱.۲۵۰	حضور شهروندان در حل منازعات و اختلافات بین همسایگان و آشنایان
۰.۰۶۶۵۸	۱.۱۷۲۲۲	۰.۴۰۳۲۳	۰.۰۰۰	۰.۶۰۵۶	حمایت های مادی شهروندان از همدیگر در زمان های اضطراری و مورد نیاز
۰.۰۷۹۲۳	۱.۳۹۴۹۰	۰.۴۷۰۹۷	۰.۰۰۰	۰.۵۹۴۵	نقش مراسمات و مناسک معنوی و مذهبی اسلامی در تحقق وحدت و همبستگی اجتماعی
۰.۰۸۱۹۳	۱.۴۴۲۵۷	۰.۴۶۱۲۹	۰.۰۰۰	۰.۵۶۳۰	نقش حکمرانی معنوی و اسلامی در شهر در ارتقای شاخص های برجسته اسلامی مانند تقوا و روحیه برابری و برادری
۰.۰۸۱۱۴	۱.۴۲۸۵۵	۰.۳۷۴۱۹	۰.۰۰۰	۰.۴۶۱۲	نقش حکمرانی معنوی و اسلامی در شهر در آگاهی بخشی و ارتقای حس اعتماد اجتماعی در شهر
۰.۰۸۲۰۸	۱.۴۴۵۲۵	۰.۴۸۳۸۷	۰.۰۰۰	۰.۵۸۹۵	نقش حکمرانی معنوی و اسلامی در شهر در جلب مشارکت شهروندان در حل مسائل و چالش های اجتماعی
۰.۰۷۹۷۲	۱.۴۰۳۵۸	-۰.۲۹۰۳	۰.۰۰۰	-۰.۳۶۴	نقش حکمرانی معنوی و اسلامی در شهر در تقویت روحیه همکاری و همیاری در شهر
۰.۰۷۷۶	۱.۳۶۷	۰.۱۸۱۳	۰	۰.۲۹۱	میانگین

* میانگین مبنا : ۳

تحلیل یافته های مربوط به تحقق شاخص های تبیین کننده توحید و وحدت از منظر اسلامی در شهر تبریز نشان می دهد که علیرغم پایین بودن میانگین به دست آمده از میانگین مبنای این پیشران نسبت به پیشران های دیگر تبیین کننده شهر اسلامی در شهر تبریز وضعیت بهتری دارند و تفاوت میانگین به دست آمده یعنی ۲/۲۹۱ از میانگین مبنای یعنی ۳ جزئی می باشد. در این راستا و بر اساس آماره تفاوت از میانگین مبنای «همیاری و همکاری همسایگان در دستیابی به اهداف مشترک»؛ «نقش مساجد به عنوان نماد وحدت و همبستگی اجتماعی در شهر اسلامی»؛ «حضور شهروندان در حل منازعات و اختلافات بین همسایگان و آشنایان» و «نقش حکمرانی معنوی و اسلامی (امام جمعه) در شهر در تقویت روحیه همکاری و همیاری در شهر» دارای کیفیت پایینی برای تحقق در شهر تبریز بوده و از مبنای مورد تحلیل کمتر می باشند. این نتیجه نشان می دهد که مظاهر اسلامی و تحقق اصول آن در شهر تبریز از بعد همبستگی اجتماعی و برابری و تعاون اجتماعی و نقش عوامل اسلامی در این رویه موفقیت آمیز نبوده و نیازمند برنامه ریزی برای ارتقای کیفیت تحقق این شاخص ها می باشد.

در ادامه این فرآیند شاخص های تبیین کننده عدالت از منظر اسلامی در شهر تبریز مورد تحلیل قرار گرفته است.

جدول ۵: تحلیل کیفیت تحقق شاخص های تبیین کننده عدالت مبتنی بر رویکرد اسلامی در شهر تبریز

Std. Error Mean	Std. Deviation	Mean Difference*	Sig	t	شاخص های تبیین کننده
۰۰۰۶۴۷۴	۱،۱۳۹۸۲	-۰،۴۸۷۱۰	۰،۰۰۰	-۷،۵۲۴	نقش نهادهای تجاری (مانند بازار) در جلوگیری از کم فروشی و معاملات متخلفانه
۰۰۰۶۳۹۱	۱،۱۲۵۲۴	-۸۲۲۵۸	۰،۰۰۰	-۱۲،۸۷۱	نظارت متولیان و سیاست گذاران شهری بر سلامت اقتصادی شهر
۰۰۰۷۲۲۸	۱،۲۷۲۶۵	-۸۵۴۸۴	۰،۰۰۰	-۱۱،۸۲۶	پایبندی مسئولان و ناظران بر اصول اقتصاد سالم و بدون ربای شهری
۰۰۰۶۷۵۷	۱،۱۸۹۶۵	-۳۸۳۸۷	۰،۰۰۰	-۵،۶۸۱	پایبندی شهروندان به اصول اقتصاد سالم و بدون ربا در شهر
۰۰۰۸۰۹۴	۱،۴۲۵۱۰	۰،۳۸۷۱۰	۰،۰۰۰	۴،۷۸۳	پایبندی شهروندان به پرداخت انفاق واجب (خمس و زکات) در شهر
۰۰۰۶۶۶۱	۱،۱۷۲۸۳	۰،۸۶۱۲۹	۰،۰۰۰	۱۲،۹۳۰	پایبندی شهروندان به پرداخت انفاق مستحب (مانند صدقه و کمک به فقرا) در شهر
۰۰۰۷۴۴۹	۱،۳۱۱۵۰	-۵۰۶۴۵	۰،۰۰۰	-۶،۷۹۹	حق مشارکت شهروندان در مسائل شهری
۰۰۰۷۳۴۴	۱،۲۹۰۹۶	-۰،۴۲۰۷۱	۰،۰۰۰	-۵،۷۲۹	میزان تحقق اصل برابری (عدم تبعیض، قوم گرایی، نژادپرستی و امتیاز طلبی) توسط مسئولان در شهر
۰۰۰۷۱۵۹	۱،۲۵۸۴۶	-۰،۲۹۱۲۶	۰،۰۰۰	-۴،۰۶۸	میزان تحقق حس برابری و برادری و اصل مساوات در بین شهروندان
۰۰۰۷۰۵۴	۱،۲۴۱۹۲	۰،۳۷۴۱۹	۰،۰۰۰	۵،۳۰۵	میزان رعایت اصل تعادل (دوری از افراط و تفریط) و همنشینی مسائل مادی و معنوی در زندگی شهروندان
۰۰۰۶۸۸۵	۱،۲۱۲۲۳	۰،۵۶۷۷۴	۰،۰۰۰	۸،۲۴۶	میزان پایبندی شهروندان به دوری از اسراف و تجمل گرایی و تحقق سبک زندگی اسلامی
۰۰۰۷۰۲۷	۱،۲۳۹۰۳	-۰،۶۵۱۶۱	۰،۰۰۰	-۹،۲۶۰	میزان توجه مسئولان و سیاست گذاری به سبک زندگی اسلامی و دوری از تجملات و ترویج آن
۰۰۰۶۸۵۴	۱،۲۰۶۶۹	۰،۱۶۱۲۹	۰،۰۰۰	۲،۳۵۳	میزان رعایت حقوق همسایگی توسط شهروندان
۰۰۰۷۰۰۲	۱،۲۳۷	۰،۱۰۵۸۹	.	-۲،۳۱۸	میانگین

* میانگین مبنای: ۳

با دقت در جدول ۵ مشخص می شود که با توجه به تفاوت بسیار بالای میانگین به دست آمده از میانگین مبنای و پایین بودن آن، پیشران عدالت در وضعیت بسیار نامناسبی قرار دارد. تحلیل نتایج مربوط به کیفیت تحقق شاخص های تبیین کننده اصل عدالت اسلامی در شهر تبریز نشان می دهد که عمده شاخص ها دارای وضعیت نامناسبی در شهر بوده و وضعیت کمتر تحقق یافته ای تا میانگین مبنای دارند. «نظارت متولیان و سیاست گذاران شهری بر سلامت اقتصادی شهر»؛ «پایبندی مسئولان و ناظران بر اصول اقتصاد سالم و بدون ربای شهری»؛ «میزان توجه مسئولان و سیاست گذاری به سبک زندگی اسلامی و دوری

از تجملات و ترویج آن» از جمله شاخص‌هایی است که وضعیت نامناسبی در شهر دارند و نیازمند تحقق رویه‌های اسلامی و تلاش برای اصلاح آن‌ها لازم می‌باشد.

جدول ۶: تحلیل کیفیت تحقق شاخص‌های تبیین‌کننده امنیت مبتنی بر رویکرد اسلامی در شهر تبریز

Std. Error Mean	Std. Deviation	Mean Difference*	Sig	t	شاخص‌های تبیین‌کننده
۰۰۰۷۱۵۱	۱۰۲۵۹۰۴	۰۰۰۸۳۸۷	۰۰۰۰۰	۱۰۱۷۳	کیفیت طراحی محیطی شهر تبریز در کاهش جرم و جنایات و تامین امنیت در شهر
۰۰۰۷۸۰۵	۱۰۳۷۴۲۱	-۰۰۳۶۱۲۹	۰۰۰	-۴۶۲۹	تحقق نظارت همگانی توسط شهروندان(امر به معروف و نهی از منکر) در کاهش ناهنجاری‌های اجتماعی و فساد در شهر
۰۰۰۷۲۳۶	۱۰۲۷۴۰۱	۰۰۳۶۱۲۹	۰۰۰	۴۰۹۹۳	تحقق اتحاد و انسجام اجتماعی بین شهروندان در جهت تامین امنیت و آرامش شهری
۰۰۰۷۴۳۳	۱۰۳۰۸۶۴	-۰۰۱۴۸۳۹	۰۰۰	-۱۰۹۹۶	میزان رعایت حجاب و عفاف توسط شهروندان در جهت ایجاد نظم عمومی و تحکیم بنیان خانواده
۰۰۰۷۷۶۲	۱۰۳۶۶۶۷	۰۰۱۸۷۱۰	۰۰۰	۲۰۴۱۰	تحقق سرمایه‌گذاری بر مولفه‌های فرهنگی در شهر در راستای تامین امنیت شهری
۰۰۰۶۲۱۴	۱۰۰۹۴۱۷	۰۰۱۶۱۲۹	۰۰۰	۲۰۵۹۵	احساس مسئولیت شهروندان در راستای نظافت و پاکیزگی شهر
۰۰۰۵۹۹۳	۱۰۰۵۵۱۲	۰۰۳۳۸۱	۰۰۰	۰۰۰۰۰	احساس مسئولیت شهروندان تبریز در رابطه با حفظ حیات وحش و جلوگیری از تخریب منابع طبیعی
۰۰۰۶۷۴۱	۱۰۱۸۶۸۲	۰۰۲۷۰۹۷	۰۰۰	۴۰۰۲۰	توجه مسئولین شهری در جهت ایجاد فضاهای سبز و کاشت گیاهان و درختان در شهر
۰۰۰۷۰۴	۱۰۲۳۹	۰۰۰۷۳۵	۰	۱۰۰۷۰	میانگین

* میانگین مبنا: ۳

مطابق با نتایج به دست آمده از آزمون t در جدول ۶، پایین بودن میانگین کلی پیشران امنیت از میانگین استاندارد حاکی از وضعیت نامناسب این پیشران در کلانشهر تبریز می‌باشد. هر چند برخی از شاخص‌های تبیین‌کننده امنیت، مانند «تحقق نظارت همگانی توسط شهروندان(امر به معروف و نهی از منکر) در کاهش ناهنجاری‌های اجتماعی و فساد در شهر»؛ «تحقق اتحاد و انسجام اجتماعی بین شهروندان در جهت تامین امنیت و آرامش شهری» و «میزان رعایت حجاب و عفاف توسط شهروندان در جهت ایجاد نظم عمومی و تحکیم بنیان خانواده» دارای کیفیت تحقق پایین‌تری از حد میانگین مبنا بوده و متعاقباً شرایط ضعیف‌تری در شهر دارند. این نتایج نشان می‌دهد که یک همبستگی اجتماعی برای افزایش نظارت و رعایت موازین اسلامی برای تحقق امنیت در شهر تبریز لازم است تا بتوان شاهد تحقق باکیفیت موازین اسلامی از بعد امنیتی در شهر تبریز بود.

مدل‌سازی معادلات ساختاری برای سنجش کیفیت تحلیلی پیشران‌های تبیین‌کننده شهر اسلامی در تبریز در این مرحله از فرایند تحلیل داده‌های کمی پژوهش تلاش شد با استفاده از مدل‌سازی معادلات ساختاری در قالب نرم افزار ایموس گرافیک ۱ و با استفاده از تحلیل عاملی تاییدی نشان داده شود که پیشران‌ها و شاخص‌های منتخب برای تحلیل وضعیت تحقق شهر اسلامی در تبریز کفایت تحلیل و تبیین دارند.

تحلیل نتایج ضرایب تبیین‌کننده برازش مدل: ابتدا، برای تبیین کفایت مدل، ضرایب برازش نکویی مدل مورد ارزیابی قرار گرفت که در جدول ۷ تشریح شده است.

¹ AMOS-Graphic

جدول ۷: نتایج ضرایب نکویی برازش برای مدل تحلیل عاملی تاییدی مؤلفه های پژوهش

مقدار به دست آمده	حد استاندارد قابل قبول	ضرایب برازش مدل
۰/۹۱۲	$\geq ۰/۹$	GFI ¹
۰/۹۱۳	$\geq ۰/۹$	AGFI ²
۰/۹۰۶	$\geq ۰/۹$	CFI
۰/۹۰۷	$\geq ۰/۹$	IFI ³
۲/۶۴	$2 \leq x^2/df \leq 3$	x^2/df
۰/۰۶۱۲	$0.05 \leq RMSEA \leq 0.08$	RMSEA ⁴
۰/۰۰۰	$\leq ۰/۰۵$	p-value

با توجه به حد استاندارد مورد قبول برای ضرایب نکویی و نتایج به دست آمده که در جدول ۴-۴ آمده است می توان گفت مدل انتخاب شده بر اساس پیشران ها و شاخص های تشکیل دهنده آنها برای تبیین ویژگی های شهر اسلامی در شهر تبریز از برازش خوبی برخوردار بوده و معنادار می باشند.

تحلیل ساختاری مدل تحلیل عاملی تاییدی: در این بخش تلاش شده است تا به ارزیابی رابطه بین شاخص های تبیین کننده با پیشران های اصلی و همبستگی بین مؤلفه های تشکیل دهنده تحقق شهر اسلامی در تبریز پرداخته شود. در واقع بخش اندازه گیری این مدل به بررسی روابط ۳۰ شاخص تبیین کننده مشاهده شده با ۳ مؤلفه اختصاص دارد. در این راستا مطابق با ۸ آماره مدل تشریح شده است.

جدول ۸: ضرایب و آماره تحلیل عاملی تاییدی برای شاخص های تحلیلی پژوهش

آماره آزمون و ضریب تشخیص			ضریب تبیین کننده			مؤلفه ها و شاخص ها		
ضریب تشخیص	خطای احتمال	آماره بحرانی	خطای استاندارد	ضریب غیر استاندارد	ضریب استاندارد	شاخص	جهت	مؤلفه
۰/۵۶۱	***	۱۶/۳۲۱	۰/۰۵۴	۰/۵۲۱	۰/۵۶۰	A ₁	←	توحید
۰/۵۷۱	***	۱۷/۰۳۸	۰/۰۴۶	۰/۵۴۱	۰/۵۴۰	A ₂	←	توحید
۰/۶۱۱	***	۱۸/۲۱۴	۰/۰۶۲	۰/۳۶۶	۰/۳۶۸	A ₃	←	توحید
۰/۵۰۶	***	۱۹/۰۴۵	۰/۰۷۳	۰/۳۶۳	۰/۳۲۶	A ₄	←	توحید
۰/۶۲۱	***	۲۰/۱۳۲	۰/۰۴۴	۰/۶۴۱	۰/۶۸۵	A ₅	←	توحید
۰/۶۷۸	***	۱۸/۱۸۴	۰/۰۴۸	۰/۸۸۷	۰/۹۸۰	A ₆	←	توحید
۰/۵۰۹	***	۱۸/۳۴۵	۰/۰۶۵	۰/۹۰۵	۰/۹۹۱	A ₇	←	توحید
۰/۷۱۱	***	۱۷/۰۹۳	۰/۰۵۹	۰/۹۰۴	۱	A ₈	←	توحید
۰/۵۷۱	***	۲۰/۱۹۰	۰/۰۶۳	۰/۸۷۶	۰/۹۲۷	A ₉	←	توحید

¹ Goodness Of Fit Index

² Adjusted Goodness of Fit Index

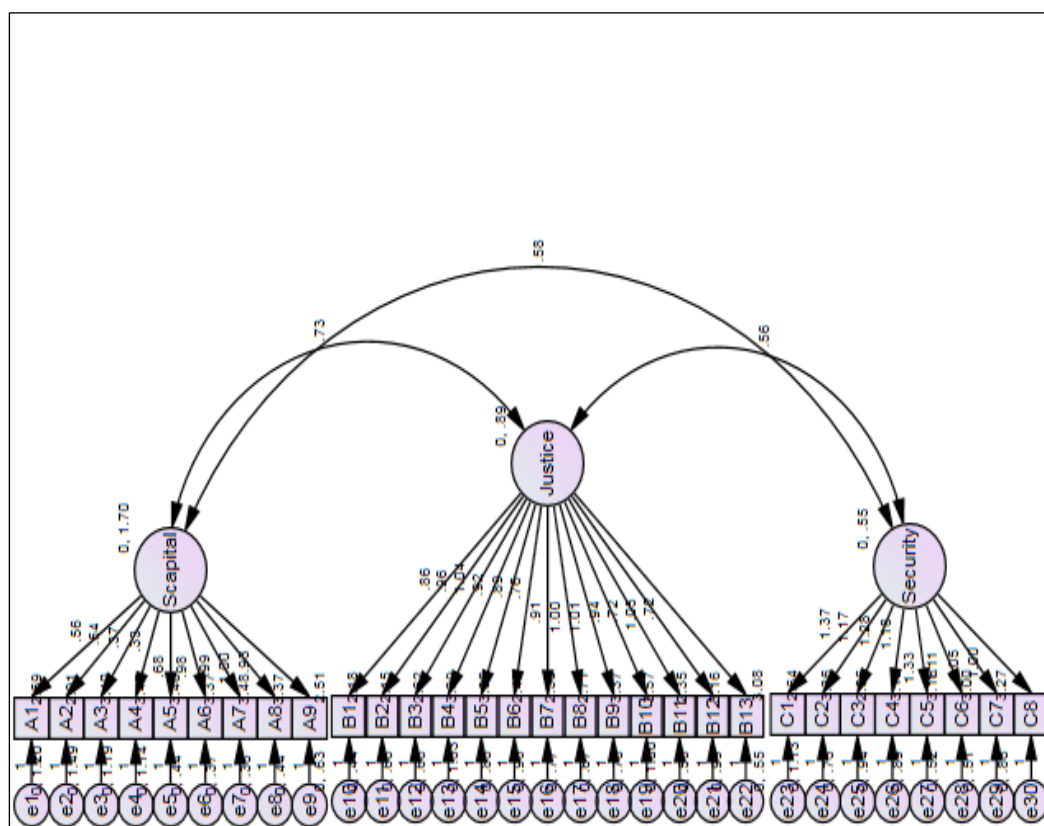
³ Incremental Fit Index

⁴ Root Mean Square Error of Approximation

۰/۶۳۴	***	۱۹/۱۶۴	۰/۰۴۵	۰/۷۱۶	۰/۸۶۳	B ₁	←	عدالت
۰/۵۵۷	***	۱۵/۳۲۱	۰/۰۴۴	۰/۸۰۵	۰/۹۵۹	B ₂	←	عدالت
۰/۷۰۳	***	۱۹/۱۶۶	۰/۰۵۱	۰/۷۶۹	۱/۰۳	B ₃	←	عدالت
۰/۶۶۱	***	۱۷/۸۰۲	۰/۰۵۴	۰/۷۳۰	۰/۹۱۹	B ₄	←	عدالت
۰/۵۳۱	***	۲۲/۰۹۳	۰/۰۶۱	۰/۵۸۷	۰/۸۸۶	B ₅	←	عدالت
۰/۵۰۹	***	۲۱/۰۴۷	۰/۰۵۷	۰/۶۱۵	۰/۷۶۴	B ₆	←	عدالت
۰/۵۵۱	***	۱۸/۰۷۸	۰/۰۵۶	۰/۶۵۳	۰/۹۰۷	B ₇	←	عدالت
۰/۵۹۰	***	۱۹/۰۹۳	۰/۰۴۴	۰/۷۳۲	۱	B ₈	←	عدالت
۰/۶۱۲	***	۲۲/۰۹۳	۰/۰۴۳	۰/۷۶۰	۱/۰۱۲	B ₉	←	عدالت
۰/۵۶۷	***	۱۶/۰۴۵	۰/۰۶۱	۰/۷۱۴	۰/۹۳۹	B ₁₀	←	عدالت
۰/۷۲۱	***	۱۸/۰۶۷	۰/۰۴۶	۰/۵۶۲	۰/۷۲۱	B ₁₁	←	عدالت
۰/۶۳۱	***	۲۰/۳۰۲	۰/۰۵۷	۰/۸۰۰	۱/۰۵	B ₁₂	←	عدالت
۰/۶۳۳	***	۱۹/۰۸۹	۰/۰۶۴	۰/۵۶۵	۰/۷۲۱	B ₁₃	←	عدالت
۰/۶۱۶	***	۱۶/۰۴۹	۰/۰۴۸	۰/۸۰۶	۱/۳۷	C ₁	←	امنیت
۰/۶۷۸	***	۲۱/۳۴۶	۰/۰۶۸	۰/۶۳۳	۱/۱۷	C ₂	←	امنیت
۰/۵۰۹	***	۱۵/۳۲۱	۰/۰۴۷	۰/۷۴۳	۱/۲۷	C ₃	←	امنیت
۰/۷۰۳	***	۱۹/۱۶۶	۰/۰۴۹	۰/۶۷۰	۱/۱۸	C ₄	←	امنیت
۰/۵۷۱	***	۱۷/۸۰۲	۰/۰۵	۰/۷۲۱	۱/۳۳	C ₅	←	امنیت
۰/۶۰۸	***	۲۲/۰۹۳	۰/۰۵۳	۰/۷۵۳	۱/۱۱	C ₆	←	امنیت
۰/۵۹۱	***	۲۱/۲۰۹	۰/۰۶۳	۰/۷۳۶	۱/۰۴	C ₇	←	امنیت
۰/۶۲۱	***	۱۸/۰۷۸	۰/۰۶۲	۰/۷۵۴	۱	C ₈	←	امنیت

نتایج به دست آمده نشان می‌دهد که مؤلفه‌های انتخاب شده یعنی توحید، عدالت و امنیت و شاخص‌های تبیین‌کننده آنها در تشریح و ارزیابی ویژگی‌های شهر اسلامی در شهر تبریز معنادار عمل کرده و در ساختار مدلسازی معادلات ساختاری با تاثیرگذاری مثبت عمل کرده‌اند. نتایج به دست آمده برای رگرسیون وزن داری ساختاری برای شاخص‌های تبیین‌کننده برای تبیین مؤلفه‌های مدل از ۰/۳۶۳ تا ۰/۹۰۵ متغیر بوده و معنادار می‌باشد. همچنین همبستگی سه پیشران با همدیگر یعنی سرمایه اجتماعی با عدالت ۰/۷۳؛ بین سرمایه اجتماعی با امنیت ۰/۵۸ و بین عدالت و امنیت ۰/۵۸ می‌باشد که دارای یک رابطه ساختاری معنادار برای تبیین موضوع پژوهش یعنی ویژگی‌های شهر اسلامی در شهر تبریز می‌باشند. مدل ساختاری سه پیشران اصلی همراه با ۳۰ شاخص تبیین‌کننده وارد مدل گردید که در شکل ۲ ساختار معماری این مدل آمده است.

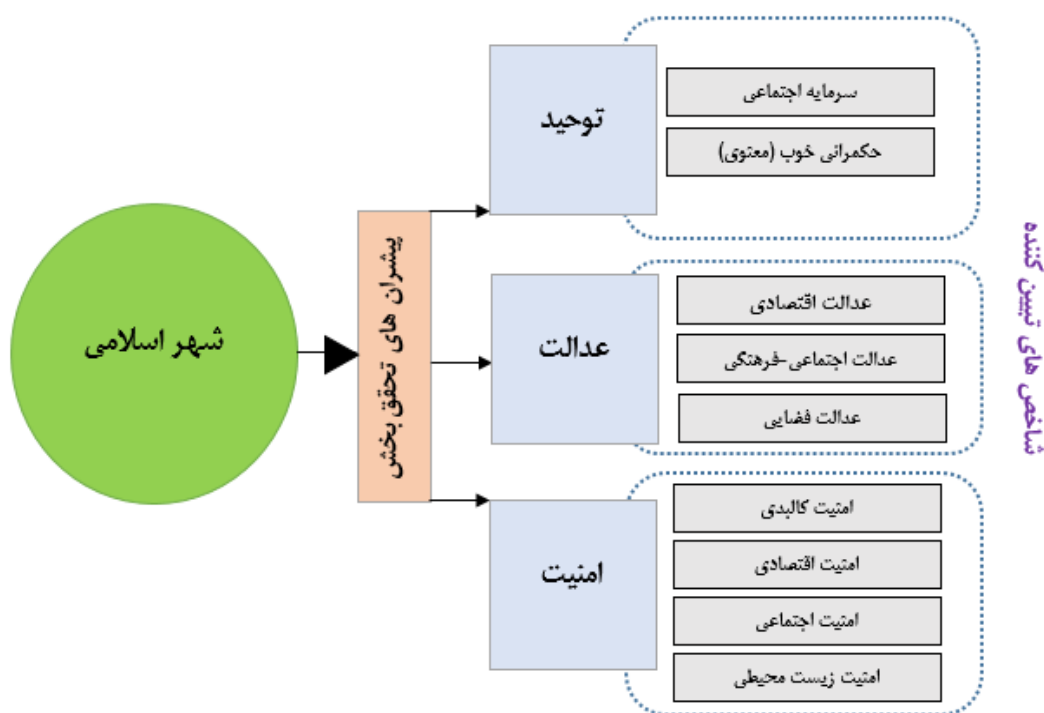

شکل ۲: ساختار معماری مدل سازی معادلات ساختاری برای مؤلفه ها و شاخص های تبیین کننده شهر اسلامی در تبریز

بحث و نتیجه گیری

توجه به اسلام به عنوان پایه‌ی برای تفسیر ریخت شناسی شهری روش کلی محققین غربی در سال های نخست قرن بیستم بود. با این وجود، این پایه چندان گسترده نبود و عمدتاً به تحلیل توصیفی از فرم و سازمان شهری و طرح معماری وابسته بود. آنها عمدتاً نوعی تحلیل توصیفی از نمود کالبدی شهر را بدون تحلیل فرآیند ساخت و ساز آن مورد متابعت قرار دادند. آشکار است که بیشتر مطالعات انجام شده توسط شرق شناسان، متأسفانه یک تحلیل درست و ناظر بر شهر اسلامی را از خود بر جای نگذاشته اند. دلیل این امر را شاید بتوان در عدم شناخت کافی ایشان از مبانی بنیادی دین اسلام و منابع اصلی جهانبینی اسلامی دانست. از سوی دیگر در سال های اخیر، تحقیقاتی درباره ی شهر اسلامی در بین متخصصین داخلی و بومی نیز صورت گرفته است که برخی از کالبد به مبانی شهر اسلامی رسیده اند و رابطه‌ی میان آنها برقرار کرده اند (کالبدمحور) و برخی دیگر از مبانی اسلام به ویژگی های کالبدی شهر اسلامی نائل آمده اند (محتوا محور). متأسفانه در حال حاضر بیشترین پژوهش های انجام گرفته در دسته ی کالبد محور قرار می گیرد به طوری که تحقق شهر اسلامی را در عناصر کالبدی و معماری اجزای شهر جستجو می کند. در پژوهش حاضر سعی شد که با مطالعه منابع معتبر فقهی (قرآن و نهج البلاغه)، پیشران های شهر اسلامی استخراج شده (بخش کیفی پژوهش) و در ادامه کیفیت تحقق آن ها در کلانشهر تبریز سنجیده شود. شیوه این مقاله به این جهت متمایز است که اولاً در بخش کیفی، از روش تحلیل پدیدارشناسی تفسیری استفاده شده است. ثانیاً تفاسیر آیات قرآن و متن نهج البلاغه بر اساس

محتوای درونی آن‌ها مطالعه گردید و بر خلاف سایر مقالات، تمرکز بر "مواضع یک موضوع" دارد نه بر "مواضع کاربرد واژگان". نتایج به دست آمده از این مرحله نشان داد که سه پیشران کلیدی در تحقق شهر از منظر اسلامی نقش دارد. این سه پیشران کلان توحید، عدالت و امنیت می باشد که منجر به موجودیت ادامه حیات و پویایی شهر اسلامی می گردد (شکل ۳). در بین توحید به عنوان بیان بخش ماهیت دینی اسلام در شهرهای اسلامی با وحدت و همبستگی اجتماعی و اعتماد و مشارکت اجتماعی در قالب سرمایه اجتماعی و تحقق حکمرانی معنوی اسلامی که گستراننده شفافیت، وحدت، دادخواهی، مساوات، شفافیت و برابری است تحقق می یابد. عدالت به عنوان پایه و ستون تحقق یک شهر اسلامی به عنوان دومین پیشران بود که در قالب عدالت اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی در دین اسلام مورد تاکید قرار گرفته است. این پیشران که اساس بسیاری از نظریات آرمانگرایانه، انسان گرایانه برای رسیدن به حقوق مادی و معنوی انسان هاست جایگاه شایسته‌ی در دین اسلام برای برپایی حکومت و سکونتگاه‌های آرمانی به حساب می آید. در واقع مظاهر عدالت در شهر اسلامی را می توان در اقتصاد سالم، شهر سالم، و پرهیز از فساد و تحقق حقوق شهروندان در جنبه‌های گوناگون یافت. در نهایت، امنیت، سومین پیشران کلان بود که اصل و هدفی اساسی در دین اسلام و مکتب اسلامی برای برپایی شهر با مظهر و رویکرد اسلامی است. چرا که از منظر دین اسلام امنیت بعدی اساسی برای تحقق رویکردهای مبتنی بر فرامین الهی و اسلامی است. علاوه بر امنیت کالبدی که نیازمند حاکمان و نگاهبانان مردمی است امنیت اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی و زیست محیطی از مباحثی است که متعدد در منابع اصیل اسلامی از آن سخن گفته شده و بدان تاکید شده است تا شهر بتواند به شکوفایی و بالندگی مد نظر خود برسد.

شکل ۳: مدل مفهومی پیشران‌های و شاخص‌های تبیین‌کننده شهر اسلامی

جهت کیفیت سنجی تحقق این پیشران‌ها، شهر تبریز به عنوان نمونه موردی انتخاب گردید. نتایج حاصل از تحلیل‌های آماری نشان می‌دهد که مظاهر اسلامی و تحقق اصول آن در شهر تبریز موفقیت‌آمیز نبوده و نیازمند برنامه‌ریزی برای ارتقای کیفیت تحقق این شاخص‌ها می‌باشد. نتایج تفصیلی حاصل از این بخش پژوهش حاکی از آن است که علیرغم کیفیت نامناسب شاخص‌های تبیین‌کننده توحید و وحدت در شهر تبریز، این پیشران نسبت به شاخص‌های تبیین‌کننده عدالت و امنیت وضعیت بهتری دارند. همچنین نتایج تحلیلی پیشران عدالت نشان دهنده‌ی آن است که مؤلفه کلان عدالت به عنوان هسته اصلی بروز

یک شهر اسلامی دارای وضعیت نامناسب تری نسبت به سایر شاخص‌ها در شهر تبریز می باشد. این مسئله بیشتر در نوع سیاست گذاری و رعایت رویه‌های اسلامی و ترویج آن‌ها از سوی مسئولان و نهادهای شهری در بخش‌های مختلف دیده می‌شود. در این زمینه، توجه به شاخص‌های تبیین‌کننده و محقق ساز عدالت در کلان‌شهر تبریز با چشم اندازسازی توزیع آن در تمام جنبه‌های اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی و سایر منابع توسعه مندی می‌تواند در تحقق هر چه بیشتر یک شهر اسلامی در تبریز حائز اهمیت باشد.

مطابق با رسالت پژوهش های علمی، دو نوع پیشنهاد برای ارایه قابل ذکر خواهد بود. پیشنهاد کلی و نظری و پیشنهادهای کاربردی یا عملی.

الف: پیشنهاد نظری

✓ مهم‌ترین دغدغه در این زمینه نبود پارادایم‌ها و الگوهای نظریه‌ی بسط یافته و قابل استناد و قوی برای شهر اسلامی از ابعاد گوناگون و مطابق با آنچه که در سایر مکاتب فکری همچون لیبرالیسم و سوسیالیسم و نئولیبرالیسم و برخی از شاخه‌های تلفیقی دیگر است. بنابراین مهمترین پیشنهاد نظری این پژوهش، تلاش برای بسط و ارایه دیدگاه‌ها، نظریه‌ها، شاخص‌های و اصولی است که به تعریف نظری و عملی شهر اسلامی منتهی می‌شود به طوری که بتوان در قالب یک چهارچوب و نظریه قابل استناد به آن توجه کرده و مورد استفاده قرار گرفته و بتواند پایه و اساس سایر نظریه‌های منشعب از آن نیز قرار گیرد.

ب: پیشنهاد کاربردی

با توجه به یافته‌های پژوهش و حول محور پیشران های کلان پژوهش، برای تحقق شهر اسلامی به طور خاص در شهر تبریز پیشنهادهای زیر ارایه می‌شود.

✓ بسترسازی و تقویت اتحاد و همدلی اسلامی در جامعه شهری از طریق طراحی و برنامه ریزی شهری با رویکرد اسلامی که ارزش و هویت اسلامی را در شهر و فضاهای آن زنده نگه می‌دارد.

✓ تقویت بنیان‌های وحدت و همبستگی اجتماعی در شهر در قالب مشارکت اجتماعی در فرایند تصمیم سازی و تصمیم گیری های کلان و خرد شهر

✓ تقویت اعتماد و تعاون اجتماعی از طریق شفافیت، کارایی، مسئولیت پذیری، نقد پذیری و مشارکت مندی تصمیم سازان شهری

✓ اتخاذ رویکرد حکمرانی خوب و معنوی برای تحقق مساوات و شفافیت و انعطاف مندی در تصمیم سازی و تصمیم گیری شهری برای تقویت بنیان‌های سرمایه اجتماعی در شهر

✓ رعایت عدالت فضایی برای تحقق شهر عدالت محور برای تمام شهروندان در برخورداری از منابع و دارایی‌های شهر

✓ تلاش در تحقق عدالت اقتصادی، اجتماعی در راستای دوری از فساد، ناهنجاری‌ها و عدم تزییع حقوق شهروندان در تحقق یک شهر زیست پذیر اسلامی در شهر تبریز

✓ تحقق امنیت کالبدی در شهر برای حفاظت از موجودیت شهر و شهروندان در راستای تحقق یک شهر تاب آور اسلامی در تبریز

✓ تحقق امنیت اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی به موازات امنیت کالبدی برای تحقق شهر تاب آور پایدار اسلامی در شهر تبریز

منابع

قرآن کریم

- استیونسون، دیورا (۱۳۸۸)، *شهرها و فرهنگ های شهری*، تهران، انتشارات مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری بمانیان، محمدرضا (۱۳۹۳)، معنا و مفهوم شناسی شهر ایرانی - اسلامی؛ مبانی نظری و مصداق ها، *فصلنامه شهر پایدار*، دوره ۱، شماره ۱، زمستان ۱۳۹۳
- توسلی، مهدی و حسن بلخاری قهی (۱۳۹۱)، واکاوی مولفه های فرهنگی هویت دینی در شهر اسلامی، *مجموعه مقالات دومین همایش ملی شهر اسلامی*
- حکیم، بسیم سلیم (۱۳۸۱)، شهرهای عربی اسلامی اصول شهرسازی و ساختمانی، ترجمه م ملک احمدی و ع اقوامی مقدم تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی
- دانش، جابر (۱۳۸۹)، مبانی شکل گیری و اصول سازمان یابی کالبدی شهر اسلامی، مطالعات شهر ایرانی اسلامی راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲)، *المفردات فی غریب القرآن*، دارالعلم الدار الشامیه، بیروت.
- رحیمی، حسین (۱۳۸۶)، در جستجوی شهر اسلامی پایدار، *فصلنامه علمی-پژوهشی پیک نور*، سال پنجم، شماره ۲، تابستان ۱۳۸۶
- رجبی، سجاد و همکاران (۱۴۰۰)، تحلیل پراکنش فضایی خدمات عمومی شهری از دیدگاه عدالت اجتماعی در ساختار فضایی کلان شهر تبریز، *نشریه جغرافیا و برنامه ریزی*، شماره ۷۸، زمستان ۱۴۰۰
- سجادیان، مهیار، صفایی پور، مسعود (۱۳۹۴)، جستاری بر تحولات و تطورات مفهوم شهر اسلامی. *جغرافیا و برنامه ریزی شهری چشم انداز*، شماره ۲۴
- علیلو، مهدی، کاظمی، الهام و محمدرضا پورمحمدی (۱۳۹۸)، بررسی رابطه فضای شهری مطلوب با برگزاری آیین های عزاداری، *نشریه جغرافیا و برنامه ریزی*، سال ۲۳، شماره ۷۰، زمستان ۱۳۹۸
- عمران زاده، بهزاد (۱۳۹۴)، تبیین عدالت فضایی در شهر آرمانی اسلام. *رساله دکتری*، دانشگاه تهران، دانشکده جغرافیا.
- فرجام، رسول، سلیمانی مقدم، هادی و چاوشی، اسماعیل (۱۳۹۰)، مفهوم اجتماعی شهر از منظر متون و تعالیم اسلامی. *برنامه ریزی منطقه ای*، شماره ۱
- فلاح، سمیه (۱۳۹۰)، *برساخت شهر اسلامی*، مطالعات شهر ایرانی اسلامی، شماره سوم
- قزاقی، محسن (۱۳۹۳)، *تفسیر نور*، انتشارات مؤسسه در راه حق
- قرشی، علی اکبر (۱۳۷۱)، *قاموس قرآن*، دارالکتب الاسلامیه، تهران.
- مرتضی، هشام (۱۳۸۷)، *اصول سنتی ساخت و ساز در اسلام*، ترجمه: ابوالفضل مشکینی و کیومرث حبیبی، انتشارات مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری، تهران.
- محمدی، جمال و همکاران (۱۳۹۱)، *شهر اسلامی*، شهری ورای گنبد و مناره، *فصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات شهر ایرانی اسلامی*، دوره سوم، شماره ۹
- نقی زاده، محمد (۱۳۹۰)، *ریشه های شهر اسلامی در متون اسلامی*، ماهنامه کتاب ماه هنر
- نقی زاده، محمد (۱۳۸۹)، *تاملی در چیستی شهر اسلامی*، مطالعات شهر ایرانی اسلامی، شماره ۱، پاییز ۱۳۸۹
- نهج البلاغه (۱۳۸۳)، ترجمه محمد دشتی، چاپ هفتم، قم، آل علی (ع)

Holy Quran

Stevenson, Deborah (2009), *Cities and Urban Cultures*, Tehran, Center for Urban Studies and Research Publications. [In Persian]Bamanyan, Mohammad Reza (2014), *The Meaning and Conceptualization of the Iranian-Islamic City; Theoretical Foundations and Examples*, *Journal of Sustainable City*, Volume 1, Issue 1, Winter 2014. [In Persian]Tavassoli, Mehdi and Hassan Balkhari Qahi (2012), *Analyzing the Cultural Components of Religious Identity in the Islamic City*, *Proceedings of the Second National Conference on Islamic City*. [In Persian]

- Hakim, Basim Salim (2002), *Islamic Arab Cities: Principles of Urban Planning and Construction*, Translated by M. Malek Ahmadi and A. Aghvami Moghadam, Tehran, Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Persian]
- Danesh, Jaber (2010), *Foundations of Formation and Principles of Spatial Organization in the Islamic City*, *Studies of the Iranian Islamic City*. [In Persian]
- Ragheb Isfahani, Hussein ibn Muhammad (1992), *Al-Mufradat fi Gharib al-Quran*, Dar al-Ilm al-Dar al-Shamiya, Beirut. [In Persian]
- Rahimi, Hussein (2007), *In Search of a Sustainable Islamic City*, *Scientific-Research Journal of Payk Noor*, Volume 5, Issue 2, Summer 2007. [In Persian]
- Rajabi, Sajjad and colleagues (2021), *Analysis of the Spatial Distribution of Urban Public Services from the Perspective of Social Justice in the Spatial Structure of Tabriz Metropolis*, *Geography and Planning Journal*, Issue 78, Winter 2021. [In Persian]
- Sajadian, Mahyar, Safaie Pour, Masoud (2015), *An Inquiry into the Transformations and Developments of the Concept of Islamic City*. *Geography and Urban Planning Journal*, Issue 24. [In Persian]
- Alilou, Mehdi, Kazemi, Elham, and Mohammad Reza Pour Mohammadi (2019), *Examining the Relationship between Desirable Urban Space and the Holding of Mourning Ceremonies*, *Geography and Planning Journal*, Year 23, Issue 70, Winter 2019. [In Persian]
- Omran Zadeh, Behzad (2015), *Explaining Spatial Justice in the Ideal Islamic City*. Doctoral Dissertation, University of Tehran, Faculty of Geography. [In Persian]
- Farjam, Rasool, Soleimani Moghadam, Hadi, and Chavoshi, Ismail (2011), *The Social Concept of the City from the Perspective of Islamic Texts and Teachings*. *Regional Planning*, Issue 1.
- Falahat, Somayeh (2011), *Constructing the Islamic City*, *Studies of the Iranian Islamic City*, Issue 3. [In Persian]
- Ghorayati, Mohsen (2014), *Tafsir Noor*, Publications of the Institute on the Path of Truth. [In Persian]
- Ghorashi, Ali Akbar (1992), *Dictionary of the Quran*, Dar al-Kutub al-Islamiyya, Tehran. [In Persian]
- Morteza, Hisham (2008), *Traditional Principles of Construction in Islam*, Translated by Abolfazl Mashkini and Kiumars Habibi, Publications of the Center for Urban Studies and Research, Tehran. [In Persian]
- Mohammadi, Jamal and colleagues (2012), *The Islamic City, a City Beyond Domes and Minarets*, *Scientific-Research Journal of Studies of the Iranian Islamic City*, Volume 3, Issue 9.
- Naghizadeh, Mohammad (2011), *The Roots of the Islamic City in Islamic Texts*, *Monthly Book of Art and Literature*. [In Persian]
- Naghizadeh, Mohammad (2010), *A Reflection on the Essence of the Islamic City*, *Studies of the Iranian Islamic City*, Issue 1, Autumn 2010. [In Persian]
- Nahj al-Balagha (2004), Translation by Mohammad Dashti, Seventh Edition, Qom, Al-e Ali (AS). [In Persian]
- Marcais, G, (1945), **la conception des villes dans l Islam**, in *Revue d Alger*, Algeriers
- Marcais, W,(1982), **La Islamic et la vie urbaine**.in *la academic des inscriptions et bellesletters*, Comptes Rendus,Paris
- Pérez, M, and Gaile S. Cannella, (2013), **Situational Analysis as an Avenue for Critical Qualitative Research**: Mapping Post-Katrina New Orleans. *Qualitative Inquiry* 19(7)

Partovi, P, (2008), **Sense of Place (in Persian)**, Tehran, Art Academy.

Seamon, D, (2000), **Phenomenology, Place, Environment, and Architecture: A Review of the Literature**, [database online], [cited 11/4/2013]. Available from http://www.arch.ksu.edu/seamon/article_summary.htm

Von Grunebaum, G, (1980), **The Structure of the Muslim Town In Islam: Essays in the Nature and Growth of a Cultural Tradition**, Routledge and Kegan Paul, London.